

A young boy with a serious expression stands in the center, holding a worn soccer ball. He is shirtless and wearing red shorts. The background is a sunset or sunrise over a dark, silhouetted landscape with several people standing in the distance.

DE STAAT VAN
AFRIKA

Richard Dowden

MET EEN VOORWOORD VAN CHINUA ACHEBE

De staat van Afrika

Richard Dowden

Met een voorwoord van Chinua Achebe

Inhoud

<i>Kaart</i>	VI
<i>Dankbetuigingen</i>	VII
<i>Voorwoord door Chinua Achebe</i>	IX
1 Afrika ligt een nachtvlucht van hier: Beelden en werkelijkheden	10
2 Afrika is anders: Uganda I	21
3 Hoe het allemaal misging: Uganda II	47
4 Het einde van het kolonialisme: Nieuwe staten, oude samenlevingen	60
5 Verbazingwekkend, maar is het Afrika? Somalië	98
6 Voorwaarts naar het verleden: Zimbabwe	133
7 Breuklijnen: Sudan	163
8 Een teek groter dan de hond: Angola	203
9 Een gemist verhaal en dito vervolg: Burundi en Rwanda	227
10 God, vertrouwen en handel: Senegal	258
11 Dansers en de luipaardman: Sierra Leona	286
12 De positieve positieve vrouwen: Aids in Afrika	321
13 Leven als koning Leopold: Congo	351
14 Geen land van dertien in een dozijn: Zuid-Afrika	377
15 Vlees en geld: Eten in Kenia	410
16 Wereld, opgepast: Nigeria	432
17 Nieuwe kolonialisten of oude vrienden? Azië in Afrika	475
18 Telefoons, Aziaten en professionals: Het nieuwe Afrika	499
<i>Epiloog</i>	532
<i>Literatuur</i>	539
<i>Register</i>	542

Dankbetuigingen

Mijn leven in Afrika begon bij de familie Lule in Uganda, die me altijd hartelijk ontving in Kampala, vooral Michael Nsereko – *Webale Nyo*. Graag bedank ik ook de vele Afrikanen, van chauffeurs en marktvrouwen tot professoren en presidenten, die mij hielpen te begrijpen waarom Afrika is zoals het is. Zonder hun geduld en grote welwillendheid zou dit boek niet mogelijk zijn geweest.

Zeer veel ben ik verschuldigd aan wijlen Anthony Sampson, die geloofde dat ik dit boek kon schrijven en die me aanspoorde eraan te beginnen. Een bijzonder woord van dank voor mijn collega-journalisten, voor Koert Lindijer, die jarenlang mijn reisgezel was, en voor Karl Maier, Michael Holman, Michela Wrong, Peter Sharp en William Wallis, die ook op slechte momenten op de slechtste plekken waren en nog altijd – de een meer, de ander minder – van Afrika houden en in het continent geloven.

Stephen Ellis deelde zijn opmerkelijke inzicht in het continent met mij en heeft het manuscript bijgeslepen.

Dit boek bevat de neerslag van vele reisjaren in Afrika als journalist, en dus wil ik iedereen bedanken die me hielp daar te komen: Ivan Barnes van *The Times*, Andreas Whittam-Smith, Stephen Glover en vooral de overleden Nick Ashford van *The Independent*, en Bill Emmott van *The Economist*. Veel dank ook aan iedereen van de Royal African Society voor hun geduld terwijl ik het manuscript voltooide.

Ook de volgende mensen hebben, bewust of onbewust, bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek:

Peter Adwok, Bernard Awazi, Nickson Bahati, Zainab Bangura, John Battersby, Maria Burnett, Cecil Cameron, Chukwu Emeka Chikezie, Abdi Dahir, Alex de Waal, Susana Edjang, Ilona Eveleens, Chris en Rhoda Gibbons, John Githongo, Robin Gorna, William Gumede, Heidi Holland, Joel Kibazo, Donu Kogbara, Matthew Kukah, Daniel Large, Margaret Lindyer, Ali Mazrui, Smangaliso Mhkatshwa, Miles Morland, Nkosana Moyo, Ben Okri, Dapo Oyewole, Trevor Page, Tajudeen Abdul Raheem, Adam Roberts, Andrew Rugasira, Betty Senoga, Tim Sheehy, Patrick Smith, Henry Ssemanda, Alfred Taban, Camilla Toulmin, Pat Utomi en Alan Whiteside.

Dank ook aan mijn redacteur bij Portobello, Philip Gwyn Jones, en aan Jonny Geller en Gordon Wise van Curtis Brown.

Voorwoord

Afrika is een uitgestrekt continent, een continent van mensen, niet een verzameling van exotica of een toeristische bestemming. *De staat van Afrika* maakt duidelijk dat Richard Dowden dat begrijpt en niemand zou zich een beter gekwalificeerde auteur kunnen wensen om de complexiteit van Afrika in kaart te brengen. Het is van grote waarde dat hij voor zijn werk uitgebreid heeft rondgereisd en bijna alle Afrikaanse staten heeft bezocht en dat hij zich gedurende zijn opmerkelijke carrière aan Afrika verbond als leraar, journalist en bestuurder van de Royal African Society in Londen.

Zoals de meeste mensen weten, kent Afrika een gekwelde geschiedenis en heeft het continent nog steeds te kampen met de last van politieke instabiliteit en religieuze, sociale, raciale en etnische competitie. Veel kroniekschrijvers vinden het continent overweldigend. Zoals R.K. Narayan ooit zei over nieuwe verhalen: 'Er zijn daar vaak te veel verhalen die verteld moeten worden.' De schrijver staat veelal voor de keuze om de realiteit van Afrika's onthutsende complexiteit de rug toe te keren, of het mysterie van Afrika te vatten door het algemeen menselijke van de Afrikaanse volkeren te onderkennen.

Richard Dowden heeft een moedige keuze gemaakt. In dit boek snijdt hij de problemen van Afrika aan zonder in angst, sentimentaliteit of neerbuigendheid te vervallen. Het werk wordt gedragen door zijn diepgaande kennis van de Afrikaanse geschiedenis en zijn verhaal is vaak

het sterkst als hij de worsteling van het continent met corruptie, slecht leiderschap, armoede en ziekte ontleeft. Vooral zijn behandeling van de invloed van het kolonialisme is vernieuwend, zoals zijn analyse van de voortdurende buitenlandse ongerustheid omtrent Afrika inspirerend is. Zijn ontleding van vertrouwde thema's als het instorten van natiestaten zoals Nigeria, de rol van het postkoloniale politieke onvermogen en de onderdrukking, vooral onder tirannieke regimes, getuigt van een frisse kijk op deze kwesties.

Laat mij, voordat ik ervan beschuldigd zou worden voor te schrijven hoe en wat een auteur dient te schrijven, opmerken dat het fatsoen en de beschaving volgens mij vereisen dat de schrijver partij kiest voor de machtelozen. Uiteraard is er geen morele verplichting in de wijze waarop iemand schrijft. Maar er is volgens mij wel een morele verplichting om je niet aan de kant van de macht te scharen tegen de machtelozen. Een kunstenaar is in mijn ogen niet iemand die de kant van de keizer kiest tegen zijn machteloze onderdanen.

De triomf van het geschreven woord bestaat er vaak uit dat een auteur erin slaagt een vertrouwensband met de lezer te smeden, die dan bereid is zich in de voetstappen van de schrijver, als het ware op geleende literaire schoenen, verder in onbekend gebied te wagen om een dieper begrip van vreemde volkeren, culturen en omstandigheden te verwerven. In dit opzicht, en in vele andere, is Richard Dowdens *De staat van Afrika* volkomen geslaagd. Het is een welkome aanvulling op de groeiende bibliotheek van serieuze en kritische analyses van Afrika.

Chinua Achebe
Annandale-on-Hudson, New York
Juni 2008

Afrika ligt een nachtvlucht van hier

Beelden en werkelijkheden

Ik heb de zon verschrompeld en pover boven een koude, miezerige straat in Londen zien ondergaan, om hem de volgende morgen, staande naast een lemen hut op een heuvel in Kenia, in volle glorie boven de Oost-Afrikaanse vlakten te zien opkomen. Afrika is dichtbij.

Slechts weinigen gaan erheen. Afrika heeft een reputatie van armoede, ziekte en oorlog. Maar wanneer buitenstaanders toch gaan, worden ze vaak verrast door het welkom dat hun ten deel valt en zijn ze eerder betoverd dan beangstigd. In Afrika worden bezoekers verwelkomd en verzorgd. Wie erheen gaat, zal merken dat de meeste Afrikanen vriendelijk, voorkomend en buitengewoon beleefd zijn. De Afrikaanse gulheid stemt de bezoeker keer op keer tot bescheidenheid. Wat wij sociale vaardigheden noemen, bezitten Afrikanen in overvloed. Maar het zijn geen vaardigheden die formeel worden aangeleerd of onderwezen. Afrika kent de gemaakte glimlach van 'een fijne dag verder' niet. Afrikanen ontmoeten en begroeten anderen open, kijken de ander aan als ze praten, pakken handen vast, omhelzen en geven en ontvangen zonder zich nerveus of opgelaten te voelen. Dat alles is even natuurlijk als de muziek op het hele continent.

Westerlingen die voor het eerst in Afrika komen, worden altijd getroffen door de overweldigende schoonheid en weidsheid – zelfs de hemel lijkt hoger. En vaak merken ze dat er iets in hen opengaat. Ze raken remmingen kwijt, voelen zich levendiger, meer zichzelf, en beginnen dan te begrijpen waarom ze tot dat moment maar half geleefd hebben. In Afrika is de basis van het bestaan – licht, aarde, water, voedsel, geboorte, familie, liefde, ziekte, dood – onmiddellijker en intenser. Bezoekers realiseren zich plotseling waar het in het leven om draait. Om het met een enorme generalisatie te zeggen: te midden van onze verkwistende welvaart en gehaaste levens zijn we de menselijke waarden kwijtgeraakt die in Afrika nog volop aanwezig zijn.

Thuis in Londen vraag ik Afrikanen die op bezoek zijn soms wat zij het opvallendst vinden aan de manier waarop Londenaars leven. Het antwoord van Suni Umar, een journalist uit Sokoto in Noord-Nigeria, is typerend: ‘De mensen lopen zo snel. En ze praten niet met elkaar. Zelfs vroeg in de morgen begroeten ze elkaar niet. Ik kwam op het kantoor in Londen en zelfs de mensen die daar werkten, groetten mij of elkaar niet.’ En wat was het meest onbegrijpelijke? ‘Ik was verdwaald en liep naar een man om de weg te vragen. Hij gaf geen antwoord. Hij keek niet eens naar mij. Hij liep gewoon weg. Zomaar.’ Als Suni naar huis gaat in Nigeria en daar zijn verhaal vertelt, zullen ze hem niet geloven. Ze weten daar dat sommige Europeanen niet aardig zijn tegen Afrikanen, maar dat ze zo onbegrijpelijk onmenselijk zijn tegenover elkaar, is schokkend. Zelfs in Londen, New York of Parijs laten Afrikanen de gewoonte om je in het voorbijgaan in de ogen te kijken niet snel los. Trek een wenkbrauw op als begroeting en er verschijnt een glimlach in hun ogen. Is dat triviaal? Nee. Het is de schat die Afrika de rest van de wereld te bieden heeft: menselijkheid.

Dit is niet wat de meeste buitenstaanders met Afrika associëren. Het beeld dat bij de meeste mensen opkomt, is dat van het Donkere Continent, de kern van de duisternis, een plaats van weerzinwekkende wreedheid: onmenselijkheid. En inderdaad, ook dat is te vinden in Afrika. In de afgelopen decennia zijn delen van het continent tot een hel verworden. In het midden van de jaren negentig leden eenendertig van Afrika’s drienvijftig landen onder burgeroorlogen of ernstige onrusten. Honderd-duizenden mensen stierven, niet door kogels, maar door hongers, slecht

water en ziekten. In dergelijke oorlogen leven de strijdkrachten van plundering, of ze nu soldaten van de overheid zijn of rebellen. Ze vallen burgers en dorpen aan. Het aantal slachtoffers van de directe strijd is vaak laag, maar de tol aan burgerdoden en verwoesting ijzingwekkend hoog. Slechts enkele van deze oorlogen speelden zich tussen landen af; in de meeste gevallen ging het om een interne strijd om de macht en rijkdom in een staat, gewoonlijk tussen verschillende etnische groeperingen.

Het aantal oorlogen nam na het begin van het nieuwe millennium af, maar de voornaamste oorzaak – het gebrek aan een gemeenschappelijk nationaal besef – is niet weggenomen. De natiestaten van Afrika werden gevormd door buitenstaanders, door de lijnen die Europeanen trokken op kaarten van gebieden waar ze in veel gevallen nooit waren geweest. Ze verdeelden gebieden en hakten koninkrijken en samenlevingen waarvan ze nauwelijks benul hadden in stukken. Op twee na bevatten alle Afrikaanse landen die op deze manier zijn ontstaan verschillende etnische groepen. Sommige, zoals Nigeria en Congo, herbergen honderden verschillende samenlevingen binnen hun grenzen, alle met hun eigen wetten en talen. Het ontbreekt hun aan wat wij vanzelfsprekend vinden: een gemeenschappelijk nationaal besef.

Onder de oppervlakte van Afrika's zwakke natiestaten liggen de oude culturen, oude samenlevingen en gemeenschappen en een diep gevoel van spirituele macht. Dat is geen bijgelovig residu, geen restant van religie of een neurose die veroorzaakt wordt door de onzekerheid van het bestaan of door armoede. De spirituele wereld, islamitisch, christelijk of traditioneel, vormt de kern van veel Afrikaanse samenlevingen, die een diepgeworteld geloof hebben in de kracht van geesten die bezworen kunnen worden door mediums. Dit geloof verklaart voor een deel het gebrek aan politieke of sociale daadkracht. Het kan de persoonlijke verantwoordelijkheid ondermijnen en solidariteit in de samenleving verzwakken. In het ergste geval kan het aanzetten tot de meest afschuwelijke wreedheden – hoewel niet op dezelfde buitensporige schaal als de massamoorden die het twintigste-eeuwse Europa kende, geïnspireerd door fascisme, communisme en nationalisme.

Maar datzelfde geloof biedt ook een onvoorstelbaar krachtige bescherming tegen wanhoop en hopeloosheid. Ik heb mensen gezien die te midden van oorlogen en door mensen veroorzaakte hongersnoden en

plagen hun levens weer oppakten en glorieus boven omstandigheden uit rezen die de meesten van ons zouden verpletteren. Zelfs onder de meest barre omstandigheden hoor je in Afrika nooit die mistroostige en wanhopige toonzetting die sommige westerse verslagen omtrent de toestand op het continent kenmerkt. Afrika heeft altijd hoop. Ik ontmoet meer hopeloosheid in mijn woonplaats Highbury, ten noorden van Londen, dan in heel Afrika.

‘Het is de schuld van de media,’ zegt de jonge pr-man. ‘Het beeld dat zij van Afrika schetsen, bestaat louter en alleen uit oorlog, hongersnood en ziekte. Dat kunnen we veranderen. Afrika heeft succesverhalen nodig. We gaan Afrika anders in de markt zetten.’

Een ober in een keurig uniform – een Ghanees, aan zijn accent te horen – rijdt het ontbijtwagentje naar onze tafel en biedt pawpaws, mango’s, ananas en ander Afrikaans fruit aan. En uiteraard die typisch Afrikaanse drank: koffie. Onze fooi voor de ober die de koffiepot bracht, is meer dan het weekinkomen van het gezin dat de koffie in Afrika teelde. We ontbijten in een keurig Londens hotel met gesteven, witte tafelkleden en zwaar zilveren bestek. Dat is de manier om de wereld te veranderen. Als het ene beeld je niet aanstaat, zoek je het andere. De werkelijkheid veranderen is even eenvoudig als zappen op de televisie.

De recente campagne om het beeld van Afrika te veranderen, beschuldigt de media ervan een verkeerde indruk van de Afrikaanse werkelijkheid te geven. Sommigen suggereren zelfs dat het een complot is van buitenlandse journalisten tegen het continent. Zeg ‘Afrika’ tegen mensen die er nooit zijn geweest en ze beschrijven een ziek, uitgehongerd kind en mannen met geweren. Nieuws over Afrika ging bijna uitsluitend over armoede, oorlogen en dood.

Zou het beter zijn als journalisten het slechte nieuws niet versloegen? In 1984 kreeg ik als verslaggever van *The Times* een telefoontje van een contactpersoon bij Oxfam, die me waarschuwde dat er een enorme hongersnood zou ontstaan in Ethiopië. Ik vroeg de redacteur, Charles Douglas-Home, of ik ernaartoe kon. ‘Ik denk niet dat mensen graag over uitgehongerde Afrikanen willen lezen,’ neuzelde hij. ‘Daarvan hebben we genoeg gezien in Biafra.’ Later dat jaar moest *The Times* een verslaggever Ethiopië binnenloodsen om alsnog een van de belangrijkste

verhalen van dat decennium op te tekenen. Op dat moment nam ik me heilig voor om altijd te proberen de werkelijkheid van Afrika's oorlogen en hongersnoden even goed te verslaan als wanneer ze in een ander deel van de wereld zouden hebben plaatsgevonden.

Nu, meer dan twintig jaar later, krijg ik te horen dat ik Afrika een slechte naam heb bezorgd. Mijn eerste reactie als journalist is: 'Heb ik dit verzonnen?' En mijn tweede reactie: 'Verander de werkelijkheid, niet het beeld.' De verdediging van de media is dat zij leven van berichten over oorlogen en rampen. Het alledaagse wordt in Afrika evengoed genegeerd als in Azië of Zuid-Amerika. Normaliteit is prettig, maar je verkoopt er geen kranten mee. Je hoeft maar naar Joegoslavië te gaan om de waarheid daarvan in te zien. We weten allemaal alles over Bosnië, Kroatië, Servië en Kosovo omdat deze gebieden door de oorlog getroffen werden. Maar hoeveel mensen weten iets over Slovenië? Dat is het enige stukje van het voormalige Joegoslavië dat zich afscheidde, de vrede wist te bewaren en heel succesvol werd... en dus geen media-aandacht kreeg.

Hetzelfde geldt voor het grootste deel van Afrika. Niet alle Afrikanen voeren oorlog of hebben honger. Miljoenen hebben zelfs nooit honger of oorlog gekend en leiden normale, vreedzame levens. Maar dat is geen nieuws. Redacteuren willen het laatste nieuws, maar zijn niet erg geïnteresseerd in uitleg, laat staan uitleg vanuit een Afrikaans perspectief. Er worden journalisten gestuurd om 'het verhaal' te pakken te krijgen – of niet, als de redacteur iemand is als Douglas-Home. Maar zelfs als ze wel gaan, graven redacteuren en journalisten niet naar de ingewikkelde achtergronden. 'Houd het eenvoudig', is de boodschap. De rijke geschiedenis, cultuur en complexiteit van Afrika blijven buiten beeld. In de media voelen slechts weinigen de behoefte om er dieper op in te gaan. Het is makkelijker om de chaos op het continent te beschrijven. Maar hoewel Afrika vaak een en al chaos en gekte lijkt, is er altijd een begrijpelijke – zij het complexe – verklaring te geven. Sommige van ons, journalisten die Afrika fulltime verslaan, besloten dat we het woord 'chaos' in de ban zouden doen in onze verhalen en dat we altijd zouden blijven zoeken naar rationele verklaringen voor wat er gebeurde. Ons adagium was: 'Als je het als chaos beschrijft, heb je niet hard genoeg gewerkt.' Dat werkte goed, totdat ik een Nigeriaanse redacteur over

ons pact vertelde. ‘Dat werkt hier niet,’ zei hij. ‘Nigeria is een chaos. Maar de chaos wordt geschapen en georganiseerd door de overheid, die daardoor aan de macht kan blijven.’

Afrika kent veel werkelijkheden. Het beeld in de media dat de jonge pr-man afwees is niet onwaar, maar het is slechts één, incomplete Afrikaanse werkelijkheid. De verhalen over oorlogen en rampen zijn niet verzonnen, maar ze vormen slechts een deel van de werkelijkheid van dit continent. De nieuwe werkelijkheden van Afrika, zoals mobiele telefoons in de dorpen, Chinese pakken op de markt en Afrikaanse multinationals, zijn tot nu toe genegeerd.

Het probleem van de media is dat zij, door alleen rampen en oorlogen te verslaan, ons dat beperkte beeld van het continent geven. We hebben niets anders. Als we zien hoe New Orleans overspoeld wordt door een vloedgolf, denken we niet dat heel Amerika permanent onder water staat, en als we troepen zien marcheren in Indonesië, hebben we niet het idee dat heel Azië in staat van oorlog verkeert. We weten van andere beelden die we zien en verhalen die we lezen dat er een goed georganiseerd en welvarend Amerika bestaat en een vreedzaam en succesvol Azië. Maar we hebben geen andere beelden van Afrika, geen idee van het gewone, alledaagse leven op dat continent. De voortdurend aanwezige beelden van uitgehongerde kinderen en mannen met geweren hebben zich opgestapeld in ons idee van deze wereld: Afrikanen zijn schietgrage, rabiate krijgers of hopeloze en hulpeloze slachtoffers die zelf niets voor elkaar krijgen en gedoemd zijn om eindeloos in armoede, geweld en honger te verkeren. Alleen buitenlandse hulp en buitenlandse hulpverleners kunnen hen redden. De eindeloos herhaalde beelden van geweren, onderdrukking, honger en ziekte creëren het idee dat er daar nooit iets anders gebeurt. Het verhaal van Zimbabwe, Darfur en al hun voorgangers is het verhaal van Afrika geworden. Wij denken dat heel Afrika zo is – altijd en overal.

Het is inherent dat slachtoffers medelijden nodig hebben, geen respect of begrip. ‘Ze zijn net als wij, alleen zonder geld,’ wordt ons aangepraat. ‘Geef dus geld, en alles zal goedkomen.’ Hulp- en ontwikkelingsorganisaties, van de kleinste NGO tot de kolossen van de Wereldbank en de Verenigde Naties, spannen zich nauwelijks in om Afrika’s anders-zijn en eigen logica te begrijpen. Maar hulporganisaties, beroemdheden uit het Westen, popsterren en politici, kunnen het continent niet redden.

Alleen Afrikanen kunnen Afrika ontwikkelen. Buitenstaanders kunnen helpen, maar alleen als ze het continent begrijpen en daarmee werken. De geschiedenis en cultuur, de Afrikaanse gebruiken en manier van leven vormen de sleutel tot ontwikkeling, maar zijn tegenwoordig nog even weinig onderkend en begrepen als in de negentiende eeuw, toen Europa het continent koloniseerde. Sommigen stellen dat de veronachtzaming van Afrika en Afrika's stem bij zijn eigen ontwikkeling nu even destructief is als het territoriale imperialisme honderdvijftig jaar geleden was. Het beleid van de hulp- en ontwikkelingsorganisaties voor Afrika is niet altijd slecht – het vertegenwoordigt veelal de grootste aspiraties en hoogste idealen van de rest van de wereld – maar het houdt geen rekening met de menselijke realiteit in het veld. Van de socialistische en statistische modellen van de jaren zestig tot de vrijemarktideologie van de jaren tachtig, de Washington Consensus van de jaren negentig en de hulpgestuurde ontwikkeling van tegenwoordig, ontbrak er altijd één element: de Afrikanen.

Journalisten zijn dus niet de enige schuldigen. Ook de hulpindustrie heeft er belang bij het beeld van de Afrikanen als hulpeloze slachtoffers van eindeloze oorlogen en altoos voortdurende hongersnoden in stand te houden. Hoe goedbedoeld het allemaal ooit ook was, hulporganisaties hebben meegeholpen dit eenzijdige, onthutsende beeld van Afrika te scheppen. Hulpverlening en journalistiek voeden elkaar wederzijds. De afspraak, meestal onuitgesproken maar welbegrepen, is dat hulpverleners journalisten vertellen waar er rampen op uitbreken staan. De hulporganisaties verstrekken vliegtickets, onderdak, vervoer, een chauffeur, misschien een vertaler – en een verhaal. Als tegenprestatie levert de journalistiek de hulporganisaties publiciteit door te beschrijven hoe zij Afrikanen redden en door de beelden van chaos en hulpeloosheid naar voren te brengen waarmee geld is op te halen. De afspraak gaat voorbij aan alle inspanningen van de plaatselijke bevolking om zichzelf te redden. Het is eenvoudiger, en lucratiever, om Afrikanen als slachtoffers neer te zetten die afhankelijk zijn van de westerse liefdadigheid.

Begin jaren negentig stelden verschillende hulporganisaties aantrekkelijke, jonge vrouwen aan om op televisie als woordvoerster in rampgebieden op te treden teneinde de inkomsten te verhogen. Een decennium later gingen ze nog verder en nodigden ze beroemdheden uit om deze

gebieden te bezoeken, terwijl de media mee werden gestuurd om pop- en filmsterren te registreren die door de vluchtelingenkampen wandelden om uitgehongerde kinderen te omarmen en voor meer steun te pleiten. Beroemdheden zijn zelfs nog minder goed toegerust dan journalisten om een samenhangend beeld te schetsen van wat er in Afrika aan de hand is, maar het werkte voor de hulporganisaties. ‘Afrikaanse baby’s redden’ is nu *big business*, maar het is ook het perspectief geworden van waaruit de rest van de wereld het continent ziet. Bob Geldof maakte Afrika voor het eerst mee in Ethiopië toen hij de wereld aanspoorde om voedselhulp aan de hongerenden te geven. Twintig jaar later blies hij de kruistocht nieuw leven in en haalde hij Tony Blair over om mee te doen. Hoewel hij niet meer dan een vluchtig officieel bezoek aan het continent had gebracht, beweerde Blair een ‘passie voor Afrika’ te hebben. Hij noemde het een ‘litteken op het geweten van de wereld’, een uitspraak waarmee hij veel Afrikanen diep beledigde. Zijn gedreven missie om Afrika te redden deed denken aan negentiende-eeuwse bekeringsijver. Het deed heel wat tanden knarsen. Het klonk alsof Afrika van de Afrikanen werd gered.

Zoals John Lennon zong, is het leven wat je overkomt terwijl je druk andere plannen maakt. Sinds begin jaren zeventig reisde ik door Afrika en begon ik diepere waarheden omtrent het continent te zien die als glimpen in mijn ooghoeken opdoken terwijl ik op zoek was naar de grote verhalen. De geschiedenisboeken vertellen over belangrijke gebeurtenissen en complexe politieke situaties. Memoires en reisboeken delen de persoonlijke ervaring van een plek met hun lezers. In dit boek heb ik geprobeerd de grote geschiedenis met het plaatselijke en persoonlijke te verbinden door verhalen te vertellen over gebeurtenissen, acties en karakters die hopelijk iets van het gevoel van Afrika weergeven, die de enorme diversiteit van mensen en plaatsen laten zien en zo een tipje van de sluier kunnen oplichten over waarom Afrika is zoals het is, zowel in positieve als in negatieve zin.

Ik hoop dat Afrikanen hun continent en zichzelf op deze bladzijden herkennen, maar ik schrijf voornamelijk voor buitenstaanders, degenen die niet in Afrika zijn geweest, maar wel meer over het continent willen weten. De beste manier om het te ontdekken is erheen te gaan, niet als toerist in een cocon van westerse luxe en veiligheid, maar als individuele reiziger, om mensen tegen te komen en banden aan te knopen. Dat gaat

eenvoudig genoeg, maar pas op, Afrika kan verslavend zijn. *Les fous d'Afrique*, noemen de Fransen degenen die verzet worden op het continent.

Dit boek gaat over het Afrika ten zuiden van de Sahara. Ik heb niet geschreven over het islamitische, Arabisch beïnvloede en aan de Middellandse Zee grenzende Noord-Afrika. De geschiedenis en cultuur van de landen van de Maghreb hebben slechts zeer oppervlakkige banden met de rest van het continent. De Middellandse Zee verbond Noord-Afrika met Europa, terwijl de Sahara de route naar het zuiden en de rest van Afrika zo goed als blokkeerde. Slechts weinig Noord-Afrikanen beschouwen zichzelf als Afrikaans. Ook houdt het boek zich niet bezig met de eilanden en archipels van Afrika, waarvan er zeven onafhankelijke landen zijn, waaronder Madagaskar – tweënhalf keer zo groot als het Verenigd Koninkrijk en een wereld op zichzelf met een uniek karakter. Hoewel ze door Afrika beïnvloed zijn en beschouwd worden als een deel van de Afrikaanse regio, zijn de eilanden te afwijkend.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat Afrika ten zuiden van de Sahara wel overal hetzelfde is. Integendeel, het is een van de meest gevarieerde zones op aarde. Van de regenloze woestijn van Namibië tot de wegs meltende sneeuw op de Kilimanjaro en van het karige kreupelhout in de Sahel tot de weelderige, tropische wouden van het Congobekken, vertoont Afrika een uitzonderlijke diversiteit wat klimaat, flora en fauna betreft. En de grootste diversiteit bestaat er tussen de Afrikaanse volkeren. Afrika telt meer dan tweeduizend talen en culturen en ondanks het feit dat wij allemaal van een enkele Afrikaanse vrouw als moeder van het menselijk ras afstammen, kent het continent meer menselijke genetische diversiteit dan de rest van de mensheid samen.

Er wordt vaak over Afrika gepraat alsof het een klein, uniform land zou zijn. Maar wie de vergelijking maakt, ziet dat Europa naast dit continent homogeen, en Amerika zelfs monotoon genoemd moet worden. Wie zou het in zijn hoofd halen om naar aanleiding van Bangladesh generaliserende uitspraken over Azië te doen? Of over Europa, uitgaande van Griekenland? Misschien bestaat Afrika alleen als een gebiedsdeel van de aarde, bepaald door de oceanen – een vorm op een kaart met volkeren en culturen die evenveel gemeen hebben met andere delen van de

wereld als met elkaar. Zelfs als je Afrika in drieën verdeelt: ten noorden van de Sahara, Zuid-Afrika plus zijn invloedssfeer en de zone daartussen, zijn er maar weinig gemeenschappelijke factoren binnen deze regio's te vinden. Wat is Afrika dan precies? De onderscheidende vaal-terracottakleurige bodem bedekt niet het hele continent. De schrale, bruine Afrikaanse hond komt algemeen, maar niet overal voor. Is Afrika muziek? Misschien. Ik moet nog een Afrikaanse gemeenschap vinden – of zelfs maar een individuele Afrikaan – die feestviert zonder muziek. Maar muziek is universeel en Afrikaanse muziek kent oneindig veel variaties. De sociale systemen, geloofsopvattingen en culturen zijn even divers als de Afrikaanse volkeren en even ongelijksoortig als de klimaten. West-Afrika voelt heel anders aan dan Oost-Afrika, en zelfs binnen West-Afrika zul je Nigeria nooit met Senegal verwarren. En beide verschillen weer hemelsbreed van Mali. Elke keer als iemand zegt 'Afrika is...', verkrumelen de woorden. Bij elke generaliserende uitspraak moeten op zijn minst vijf landen worden uitgesloten, en net als je denkt dat je iets met zekerheid hebt vastgesteld, dat je een bepalende karakteristiek hebt gevonden, doet zich het tegendeel op andere plaatsen voor. Afrika zit vol verrassingen.

Afrika is anders

Uganda 1

Ik kan me maar met moeite herinneren met welke beelden van Afrika ik ben opgegroeid. Begin jaren vijftig vertrok mijn grootvader naar Ghana, toen de Goudkust genoemd. Ons werd verteld dat hij was vertrokken om ‘de inboorlingen te tellen’. Hij had het grootste deel van zijn leven bij het Algemeen Register van Geboorte, Huwelijk en Overlijden in het Londense Somerset House gewerkt, en ging toen hij met pensioen was en ver in de zestig, iets heel anders doen. Hij kwam een jaar later met een stevige bruine kleur terug en bracht prachtige zilveren lepels met het embleem van een olifant en een palmboom mee. Hij vertelde verhalen over het kamperen in de jungle en hoe hij met stenen werd bekogeld door een woedende menigte. Later hoorde ik dat hij erop had gestaan om derde klasse te reizen op een stoomboot en in een hangmat in het grote ruim te slapen. Hij was in Accra op de rug van een Afrikaan aan land gebracht. Ik herinner me dat ik als zesjarige op school een non uit Congo had gezien. Ze had een mooi en lief gezicht en ze rook heerlijk, maar ze kon ook heel streng zijn. Ik hield van haar, maar vreesde haar evenzeer. Eind jaren vijftig maakte het gedragen *BBC News* uit onze donkerbruine radio gewag van moordpartijen en iets afgrijselijks dat de

Mau Mau heette in Kenia. Later, begin jaren zestig, hoorde ik verhalen over oproer en massamoorden in Congo. Net als Korea, Malakka en Cyprus leek Afrika ver en gevaarlijk.

Niet lang daarna overspoelde een golf koloniale ballingen Worcester, waar ons gezin woonde. De gebruide, knappe en zeer op sociale etiquette gestelde mannen waren districtbestuurders en politiemannen geweest in Kenia, Uganda of Ghana. Ze droeg blazers met gouden knopen, clubdassen en snorren en hadden accenten waar de superioriteit van afdroop. De vrouwen droegen katoenen bloemetjesjurken en zware parfums en gedroegen zich uit de hoogte en klagerig. Ze zeurden eindeloos en opgeblazen over de ‘inboorlingen’ of ‘de Afrikaan’. Keer op keer hoorde ik het weer: ‘Ze zijn gewoon niet rijp voor onafhankelijkheid’, gewoonlijk gevolgd door verhalen over bloedige revoluties, communistische staatsgrepen en bedienden die suiker stalen. Maar deze opgeblazen, bange mensen straalden ook een intens verdriet en gevoel van verlies uit. Terwijl hun huiden bleek werden in het kille klimaat van Worcestershire, brandden hun zielen van verlangen naar Afrika, hun verloren paradijs.

Hun aankomst viel samen met mijn eigen kinderrevolte tegen de overheersende oude garde en uiteraard identificeerde ik mij met iedereen die ook door hen werd onderdrukt. Zij waren de generatie die de Tweede Wereldoorlog had gewonnen en ze gedroegen zich alsof ze de wereld bestierden. Op een onduidelijke manier bracht ik mijn persoonlijke zoektocht naar vrijheid in verband met de roep om vrijheid die ik via het nieuws op de radio uit de kelen van de Afrikaanse menigten hoorde. Deze koloniale bestuurders waren verslagen door Afrika en in mijn beleving maakte dat Afrika machtig en ontzagwekkend. Na de overwinning van Labour bij de algemene verkiezingen van 1964 waren de oude kolonialen even bang voor het vooruitzicht te worden bestuurd door socialisten als ze bang waren geweest voor het idee dat Afrikanen Afrika zouden leiden. Veel van hen gingen terug, maar dan naar Rhodesië, zoals Zimbabwe toen nog heette, of naar Zuid-Afrika, waar de inboorlingen nog op hun plaats werden gehouden en de beschaving nog de boventoon voerde.

Zoals bijna iedereen die in 1968 naar de universiteit ging, radicaliseerde ik verder door de Vietnamoorlog, maar ik voelde me te onzeker om te gaan demonstreren en met spandoeken te zwaaien. Ook kon ik

mezelf er niet van overtuigen dat demonstreren enig verschil zou maken. Ik wilde iets concreets aan de armoede en het lijden doen. Om de wereld te verbeteren, dacht ik dat je eropuit moest trekken om bij de armsten te gaan wonen en hun levens te veranderen. Maar welke kennis had ik na drie jaar bestudering van de Europese geschiedenis eigenlijk die van nut kon zijn voor Afrika?

Het enige waar mijn opleiding me voor kwalificeerde, was het doorgeven van kennis: onderwijs. De door de overheid geleide scholen in de steden maakten voor mij te zeer deel uit van het 'systeem' en ik meende dat ik in de plattelandsgebieden het 'echte' Afrika zou kunnen vinden. Ik zocht naar vrijheid en authenticiteit. In Londen ontmoette ik een groep Witte Paters, katholieke priesters die in Afrika werkten. Het waren vrolijke, vriendelijke mensen, maar met radicale trekken. Ik voelde me geïnspireerd door hun liefde voor en levenslange toewijding aan Afrika. Via hen vond ik een plaats als onderwijzer op een dorpsschool in Uganda.

Op 18 mei 1971 kwam ik in Afrika aan. Mijn nieuwe thuis was een klein huisje op de kam van de heuvel Kabuwoko in Zuidwest-Uganda. Vanuit mijn raam zag ik in de verte, over de golvende groene heuvels met bananenplantages en oerwoud, het Victoriameer glinsteren. Dit deel van Uganda is als het Engelse laagland, alleen weidser en altijd groen. Er zijn twee regenseizoenen, maar het enorme meer maakt hier het weer en brengt het hele jaar door regen. In het regenseizoen van september stijgen enorme nevelwolken op boven het glinsterende water, waarna de donkere, dreigende massa plotseling landinwaarts schiet terwijl bliksems door de lucht vliegen en de heuvels en valleien verdwijnen achter het geweld van donder en regen. Maar na een uur of twee is alles weer helder en rustig en keert de warme zon terug. In Uganda is het nooit erg om nat te worden.

Anders dan in het Engelse laagland zijn de bodems van de dalen moerasachtig, zodat de mensen op de lagere hellingen wonen. Ze wonen niet in gemeenschappelijke dorpen maar verspreid over het gebied op kleine akkers. Hun huizen zijn rechthoekige lemen hutten met daken van gras of riet – of bij rijkere huishoudens ijzeren golfplaten – die in bosjes van bananenbomen staan, met een koffieplantage en een moestuin. De grond rondom de hut is kaal en wordt elke dag nauwkeurig schoongeveegd. Wie een woning nadert door het bananenbos en de koffieplantage, ademt

het rijke parfum van de koffiebloemen in, vermengd met de geur van brandend hout en de muffe damp van stomende bananen. Je loopt niet naar de deur om aan te kloppen, maar blijft op een paar meter afstand op de aangeveegde aarde staan en roept een begroeting. Er is altijd wel iemand om je te verwelkomen.

‘Errade,’ zeggen de Baganda. ‘Is het meer rustig?’

‘Errade.’ – Het meer is rustig.

Begroetingen in Luganda, een Ugandese taal, volgen een eeuwenoud patroon van vraag en antwoord, van herhaling op herhaling. Het ritme van de begroeting scheidt een band en zorgt voor orde en vreedzaamheid, waarbij de antwoorden de herhaling zijn van de vraag, maar met een andere intonatie:

‘Bwera?’ – Is er voldoende gierst? ‘Bwera.’ – Er is gierst.

‘Mirembe?’ Is het vredig waar je vandaan komt? ‘Mirembe.’ – Het is er vredig.

‘Balamu?’ – Verkeren uw verwanten in goede gezondheid? ‘Balamu’ – Ze verkeren in goede gezondheid.

‘Kulika ekkubo.’ – Dank voor uw komst. ‘Awo.’ – Ik heb het gehaald.

‘Wasuze otyanno.’ – Goedemorgen. ‘Musula mutya?’ – Hoe gaat het met u?

‘Bulungi. Ggwe osula otya?’ – Met mij gaat het goed, en met u? ‘Bulungi.’

Ook al sta je voor de poorten van de hel, de antwoorden blijven hetzelfde. Slecht nieuws komt pas later naar voren, discreet, tijdens het gesprek. Je begroet mensen uitsluitend met goed nieuws.

Uganda heeft een perfect klimaat, en aangezien het een microklimaat is dat door het meer wordt bepaald, is nog niet duidelijk welke invloed de opwarming van de aarde erop zal hebben. De Baganda hebben nooit iets anders gekend en wat er verder ook onder de oppervlakte aan de hand mag zijn, ze leven alsof het leven altijd goed is. Samen zijn met anderen, praten en anderen aan het lachen maken – dat zijn de dingen die ertoe doen. Hun taal, Luganda, klinkt zacht en subtiel, met ritmes die geaccentueerd worden door koerende en hummende geluiden. Een vroege Britse bezoeker, erop gebrand de christelijke deugden van vooruitgang, beschaving en hard werken aan de Baganda te verkondigen, fulmineerde

dat ze nauwelijks hoefden te werken omdat de natuur hen met minimale menselijke inspanning van voedsel voorzag. Ze brachten hun dagen door met het drinken van bier, dansen en roddelen, zo klaagde de man. De vrome bezoeker was woedend dat God, toen hij Adam en Eva uit de hof van Eden had verdreven, dit beminnelijke, maar nergens voor deugende volkje er had laten blijven. En ondertussen was zijn uitverkoren volk – wie anders dan de hardwerkende en godvrezende protestantse Engelsen – naar een ellendig en afgelegen eiland verbannen om de misère van het Britse weer te verduren. Het was een mysterie – en het was ergerlijk.

De mensen wonen in de dalen. De toppen van de steile, grazige heuvels zijn voor de langhoornige Ankole-runderen, directe afstammelingen van de grote runderen die op grafschilderingen uit de oudste tijden van Egypte te zien zijn. Een gediensstige schare van zuiver witte zilverreigers volgt de runderen, zit op hun ruggen of drentelt rond hun hoeven om naar teken en insecten te pikken. Toen ik aankwam, zaten er ook twee kroonkraanvogels – het nationale symbool van Uganda – op de heuvel terwijl een hamerkop naar kikkers zocht in een poel die zich in het regen-seizoen nabij het huis vormde.

Traditioneel waren de heuveltoppen, dicht bij de hemel, het domein van de geesten. Dicht bij mijn huis was een merkwaardig brok rots ter grootte van een barkruk dat uit de grond omhoogstak als een menhir. De rots heette Nkokonjero, de Witte Haan. De leerlingen vertelden me dat de steen een jong meisje had opgeslokt toen ze op weg was naar haar bruiloft. Ze zat nog steeds midden in de rots. Niemand moest bij de menhir in de buurt komen omdat hij wellicht nog meer slachtoffers zou kunnen maken. Ik ging er vaak op zitten maar heb nooit kunnen uitvinden of ik, als vreemdeling, geacht werd immuun te zijn voor de plaatselijke geesten, of dat ze dachten dat ik bijzonder dom was maar erg veel geluk had.

In Kabuwoko, net als elders in Uganda, zetten de christelijke missionarissen hun kerken op de heuvels, misschien om de bolwerken van de geesten even krachtig te koloniseren als hun politieke tegenhangers met het land hadden gedaan. Ze bouwden een grote schuur van bleekrode bakstenen met hier en daar een gotisch trekje en een klokkentoren aan de oostzijde. De kerk maakte de heuvel bewoonbaar door water te leveren dat van de grote golfplaten daken in enorme tanks liep. Zonder die

tanks was een lange en steile afdaling naar een bron in het dal nodig.

De missionarissen beplantten de heuvel ook met bloeiende bomen en gazons, bouwden een ziekenhuis en schoollokalen en legden een vlak voetbalveld aan. In de koloniale tijd werden de kerken en parochies eromheen machtige centra, niet alleen in religieus maar ook in politiek en sociaal opzicht. Toen de Europese missionarissen het stokje overgaven aan Afrikaanse priesters en nonnen, bleef die rol gehandhaafd. In heel Afrika betekent de parochie tegenwoordig scholen, klinieken, werkplaatsen en een inheemse postdienst. In het grootste deel van Afrika hebben de kerken meer echte ontwikkeling gebracht dan alle overheden, de Wereldbank en hulporganisaties bij elkaar. De netwerken van priesters, nonnen en kerkelijk werkers vormen een van Afrika's meest effectieve organisaties. Toen staten als Congo, Ghana, Angola, Mozambique en Uganda instortten, gebruikten de zelfvoorzienende parochies hun morele autoriteit om bescherming te bieden. Net als de kloosters in het Europa van de middeleeuwen, hielden ze de beschaving overeind.

Maar de missionarissen brachten niet alleen een nieuwe religie, onderwijs, westerse medicijnen en voetbal. Ze brachten ook hun eigen dwaze geschiedenis naar Afrika en Kabuwoko. De katholieken namen de ene zijde van de heuvel in, de anglicanen de andere. In 1911 vochten katholieken en protestanten een afschuwelijke strijd uit op de heuvelkam in het midden. Toen het land vijftig jaar later onafhankelijk werd, was het religieuze conflict inmiddels afgesleten tot een felle, jaarlijkse voetbalwedstrijd tussen de rivaliserende scholen en een paar vechtpartijtjes tussen leerlingen tijdens het weekend in het handelscentrum aan de voet van de heuvel. Maar nog steeds is er iets meer dan een vleugje van de Noord-Ierse religieuze geschillen in de Ugandese politiek terug te vinden.

Ik deelde het huis een tijdlang met een andere Britse onderwijzer en een neef van de parochiepriester Henry Ssemanda. De meeste blanken in Uganda, onderwijzers in de staatsscholen, dokters en hulpverleners, bleven op afstand van de Afrikanen. Ze waren niet van zins om hun positie in de samenleving in gevaar te brengen en te leven als het volk zelf. Velen wantrouwden de Afrikanen diep. Ik kon er niet achterkomen of die positie uit beleefdheid werd toegestaan, of ze zo overgeërfd was, of dat de meeste blanken het eisten. Ik besloot de barrière te doorbreken. Mijn dagboekantekeningen uit de eerste maanden in Afrika laten een

obsessieve campagne zien om aansluiting te vinden bij de Afrikaanse samenleving, om deel te worden van Afrika. 'Iedereen lijkt de gevangenis te hebben geaccepteerd die de Afrikanen voor de *wazungu* (blanken) hebben ingericht en iedereen speelt voortdurend voor een Afrikaans publiek,' schreef ik na een maand. 'Ik ben vast van plan om de muren van die gevangenis te testen en zelf te kijken hoe hard ze zijn. Maar het is zo moeilijk om Afrikanen daarop aan te spreken zonder hen te beledigen of gezichtsverlies te lijden en daarmee hun respect te verliezen.'

Toen ik naar Uganda kwam, bereikte de Afrikaanse droom van een toekomst in rijkdom en welvaart een duizelingwekkende climax. De leerlingen op school waren voor het grootste deel kinderen van kleine boeren die wanhopig – te wanhopig – gefixeerd waren op het verkrijgen van diploma's. De koffieteelt leverde hun families genoeg op om de vijftien Engelse pond schoolgeld per lesperiode te betalen voor een of twee kinderen. Het aantal inschrijvingen varieerde naargelang de koffieoogst. Velen konden niet komen voordat de oogst betaald en het schoolgeld voldaan was. Jongens waren in de meerderheid omdat zij een beter rendement op de investering in opleiding opleverden dan meisjes. De leeftijden varieerden van twaalf tot tweeëntwintig jaar, verdeeld over vier klassen die de vijf achter elkaar gelegen lokalen van een langgerekt schoolgebouw innamen. Elk lokaal had een schoolbord, schoolbanken en stoelen, maar er waren bijna geen boeken of andere onderwijsmaterialen. Sommige leerlingen liepen elke ochtend acht kilometer naar school en 's avonds weer acht kilometer terug, en niet iedereen kon zich kaarsen of een olielamp veroorloven om 's avonds bij te leren.

De leerlingen hadden een beangstigend wanbegrip met betrekking tot het doel van het onderwijs. Ze kwamen uit families die verbouwden wat ze aten en aten wat ze verbouwden. Rond het huis scharrelden kippen en soms kon er een koe vastgebonden onder de bomen staan. Hun enige bron van inkomsten – behalve wanneer ze voor elkaar werkten of een deel van de oogst verkochten – was koffie. Elke *shamba* – elk stukje akkerland – had een paar koffiestruiken en de oogst werd verkocht om de extra's van het leven te kunnen betalen: suiker en zout, kleding en olie voor lampen. De meeste Ugandezen drinken nooit koffie, hoewel sommigen een blikje Nescafé hebben staan voor bezoek. Het schoolgeld was, net als een bruiloft, een voorspelbare uitgave. De onvoorspelbare

en vaak verpletterende kostenposten waar iedereen vroeger of later mee te maken kreeg, waren medicijnen en begrafenissen. De laatste waren bijzonder kostbaar. De doden zijn belangrijk en hun geesten vereisen een goede heen-zending. Een grote begrafenis kan een half jaarloon kosten. Dat is ook een reden waarom hiv en aids zo verwoestend hebben huisgehouden in Afrika. Families die al verarmd waren door de langdurige ziekte van ouders in de kracht van hun leven, werden volledig geruïneerd door de kosten van de begrafenissen. De kerken in Uganda sporen families nu aan om er niet al te veel geld aan uit te geven.

Maar dat lag allemaal nog in de toekomst in 1971. De koffieprijs was goed en de nieuwe, verharde weg vanaf Kampala ontsloot het gebied. Ondanks de armoede waren er ook kansen voor iedereen die hard wilde werken. Mij leek het leven hier een soort agrarische hemel. Maar daar waren mijn leerlingen het niet mee eens. Zij noemden het dorp ‘primitief’, ‘onbeschaafd’. Was dat hun eigen idee of had iemand hun dat verteld? En als dat zo was, waarom geloofden ze dat dan? Het goede leven (of het ‘hoge’ leven, zoals zij het noemden) hield voor hen in dat ze een pak en een das droegen, een aktetas hadden en per auto naar een kantoor in de stad reden. Ontsnappen. Afrikanen droomden in die dagen van een modern, westers Utopia. Mijn schoenloze leerlingen zouden piloten worden, chirurgen, astronauten en bisschoppen. En op zijn allerminst zouden ze werk vinden in een kantoor in de stad. Ze zouden zeker geen ambacht leren zoals timmeren of metselen, want dat betekende dat hun kleding vies zou worden. Ook konden ze niet terug naar huis om de shamba te bewerken. Het ging er niet om dat ze wilden ontsnappen aan de verpletterende verveling van een boerenbestaan – vergeleken met dat van de boeren in het pre-industriële Europa was het leven hier veel makkelijker. De leerlingen hadden eenvoudigweg minachting voor al het werk op het land. Zij wilden een stadsleven.

De hoofdmeester, Joseph Lule, begreep dat de meesten van hen nooit een baan in de stad zouden krijgen en op het land zouden moeten blijven. Hij was van mening dat het verbouwen van voedsel voor de school ook een schoolactiviteit moest zijn. Daarom probeerde hij zelf het goede voorbeeld te geven door een hak op te pakken en met grote ijver in de aarde te wroeten. Maar ook hij ondervond hoe frustrerend het was om te proberen de leerlingen tot handenarbeid aan te zetten. De andere on-

derwijzers namen stilzwijgend afstand van meester Lules pogingen om het boerenbedrijf op het schoolrooster te krijgen. Dat graven ook werd gebruikt als een zware straf, hielp niet mee. Niet dat het zo zwaar was om de aarde met een hak te bewerken onder de middagzon. Het was een vernedering. De leerlingen beschouwden hakken en graven als iets dat eenvoudig beneden hun waardigheid was. Volgens hen was dat precies de reden waarom zij op school zaten: zodat ze nooit met hun handen zouden hoeven werken.

Leerlingen met een lichtere huidskleur en zachte handen werden benijd door de anderen omdat het de tekenen waren dat ze niet in de zon op het land hoefden te werken. Net als ieder ander worden ook zwarte mensen donkerder in de zon en lichter erbuiten. Een heel donkere jongen die Katongole heette en geen schoenen bezat, werd bespot omdat hij zwart en arm was. Ze noemden hem 'de houtskoolman'. Katongole nam het met buitengewone charme voor lief. Hij lachte met hen mee en was de enige leerling die opgewekt in de tuin werkte. 'Ik ben arm en zwart. Ik ben er niet trots op, maar zo ben ik nu eenmaal,' leek hij te zeggen.

De meeste leerlingen schaamden zich voor hun afkomst. Ik vertelde hun dat ik ook op een boerderij was opgegroeid, maar zij vroegen onmiddellijk of we daar tractors hadden. Toen ik dat toegaf, keken ze me met een blik aan die zei: 'Kijk, dat bedoelen we. Dat is anders.' Ik nam contact op met het thuisfront om posters of afbeeldingen te laten sturen waarop blanke mensen met schoffels aan het werk waren. Ze werden met ongeloof ontvangen. Veel leerlingen schaamden zich voor hun ouders, die met hun handen moesten werken. We probeerden een ontmoeting met hen op touw te zetten, maar de ouders hadden een nog groter ontzag voor de school dan hun kinderen, en er kwamen er maar weinig opdagen. Op een dag kwam een vader van een van de leerlingen overdag naar de school om het schoolgeld voor zijn dochter te betalen. Hij had geen schoenen aan en bleef eindeloos buigen, keelschrapen, humgeluiden maken, danken en heilwensen uitspreken. Ik was woedend op de leerlingen met hun minachting voor hun ouders, die zich krom werkten om hen naar school te laten gaan.

Op een dag vroegen een paar leerlingen hoeveel geld ik elke maand naar mijn ouders thuis zond. Ik verdiende toen vijftieng Engelse pond per maand, iets meer dan de Afrikaanse onderwijzers op school.

Niets, antwoordde ik. Ze begrepen het niet. ‘U bent degene met een baan in uw familie. Waarom helpt u hen niet?’ vroegen ze. Met voldoening wees ik erop op dat het eerder andersom was. Mijn beide ouders werkten. Ze waren tamelijk sceptisch toen ze dat hoorden. Later vernam ik van Henry Ssemanda dat veel leerlingen dachten dat ik loog. Anderen vroegen zich verbijsterd af waarom ik, als ik uit zo’n rijke familie kwam, van huis was weggegaan. Waarom was ik zo wreed jegens mijn ouders en weigerde ik hen met geld te helpen? Had ik iets vreselijks gedaan zodat ik ver van huis in Afrika moest gaan wonen? Als mijn leerlingen dachten dat ik ofwel een moordenaar ofwel een missionaris was, leek het mij het beste voor de missionaris te kiezen.

Zoals de meeste buitenstaanders die voor het eerst in Afrika komen, raakte ik in de war door de manier waarop mensen naar hun familie verwezen. Als een leerling over zijn moeders en vaders schreef, corrigeerde ik hem. Maar prompt daarop corrigeerde hij mij weer door erop te wijzen dat hij in een huis woonde met drie vaders en twee moeders.

‘Ja, maar jij hebt maar één vader en één moeder,’ hield ik hem voor.

‘Nee, ik heb drie vaders en twee moeders bij ons thuis,’ hield hij vol. ‘Een van mijn moeders is de zuster van mijn moeder en een van mijn vaders is haar broer.’ In Afrika is elke verwante die een kind verzorgt een moeder of vader. En zelfs neven en nichten in de tweede of derde graad worden broers en zusters genoemd.

De familie staat centraal in het leven in Afrika, maar de Afrikaanse familie heeft niets van het keurige kerngezin in Europa. De Afrikanen vinden Europese families een schamele en kille aangelegenheid. In Afrika – overal in Afrika – strekt de familie zich uit tot verre verwanten die Europeanen niet eens meer zouden kennen. En je houdt vooral oude familieleden in ere. Grijsz haren worden in Afrika gerespecteerd en gehoorzaamd. Ouderen worden niet opzijgeschoven, zoals in westerse landen. De keerzijde van dit respect is dat de ouderen tot aan hun dood macht over hun families blijven uitoefenen. Een jongere kan de sporen van de traditie niet zomaar uitwissen om een nieuwe start te maken.

De *selfmade man* bestaat niet in Afrika. Is het Europese motto individualisme – ‘ik denk, dus ik besta’ – in Afrika zou het gemeenschapszin zijn – ‘ik heb banden, dus ik besta’. Het Zulu kent de uitdrukking: ‘Je bent een persoon door anderen.’ Of, zoals de Keniaanse theoloog John

Mbiti zei: 'Ik ben omdat wij zijn, en omdat wij zijn, ben ik.' Afrikanen weten wie familie is en waar zij zelf staan in het geheel, zowel verticaal als horizontaal. Een man zonder familie is niets, niemand.

Families leggen taken en verplichtingen op en dus is het belangrijk om zo veel mogelijk mensen om je heen te verzamelen. De familie uitbreiden is de beste manier, maar Afrikanen zijn ook enthousiaste leden van broeder- en zusterschappen. Clubs, vrijmetselaarsloges, religieuze organisaties, Rotaryclubs, coöperaties en politieke partijen zijn allemaal razend populair. Je sluit je bij zo veel mogelijk verenigingen aan omdat het lidmaatschap van de groep altijd iets oplevert. Dat geldt ook voor de familie. Als een dochter ging trouwen en haar familie verliet, kreeg ze in Europa traditioneel een bruidsschat mee, een betaling om haar elders onder te brengen. In Afrika gaat het geld de andere kant op. Een kandidaat moet de bruidsprijs betalen. Hij verzekert niet alleen dat de bruid, die immers waardevol is, respectvol en goed behandeld zal worden, maar hij verbindt ook twee families met elkaar.

In Europa stoten families mensen af, in Afrika verwerven ze nieuwe familieleden. Misschien komt het doordat Europese samenlevingen te veel mensen en te weinig land hadden, terwijl er in Afrika altijd land genoeg was, maar te weinig mankracht om het te bewerken. In het volle, bloedige Europa vochten mensen vooral om het land, in Afrika werd oorlog gevoerd om de buit: slaven, vee, controle over de handel. Slechts zelden vochten mensen om grond. Dat was niet noodzakelijk omdat er altijd meer dan genoeg ruimte was. Als dorpingen de dorpsoudste niet mochten, trokken ze weg, staken een heuvel over en begonnen opnieuw. Zoals persoonlijke identiteit alleen tot uitdrukking kon komen door het lidmaatschap van een groep, was ook het bezit van land altijd gemeenschappelijk, niet individueel. Verschillende mensen, boeren en herders bijvoorbeeld, konden hetzelfde stuk land voor verschillende doeleinden gebruiken. Rondtrekkende veehouders en gevestigde boeren konden naargelang de seizoenen afspraken maken over het gebruik van land en water.

De keerzijde van familie is dat verre verwanten de rijkere leden kunnen aanspreken. Het geld dat iemand verdient, wordt geacht over de rest van de grootfamilie verdeeld te worden. Verre neven kunnen een beroep doen op iemand met een baan – om medicijnen, schoolgeld, een bruiloft

of een begrafenis te bekostigen. Dat kon in die tijd niet geweigerd worden. Franco, een onderwijzer in Kabuwoko en zelf nauwelijks van de middelbare school, met een salaris van minder dan twintig Engelse pond per maand, werd geacht het schoolgeld van twee neefjes te betalen.

De school had voetbal- en volleybalteams en we moedigden de leerlingen aan om na de lessen te blijven om te oefenen. De meesten van hen moesten ver lopen naar huis en hadden maar één setje schoolkleding. Slechts weinigen hadden schoenen. In een samenleving waarin ‘een gelikt uiterlijk’ buitengewoon belangrijk was, wilden ze niet het risico lopen hun kostbare schoeisel vuil te maken of te beschadigen. We zetten een volleybalveld op en speelden elke avond een hilarische wedstrijd met dertig spelers aan elke kant, maar als er iemand viel of besmeurd raakte, rende hij ontdaan weg. We probeerden ook nieuwe doelpalen voor het voetbaldoel te maken en hakten daartoe een kleine boom om. Maar in Uganda heeft de natuur de macht. Eén doelpaal groeide uit tot een boom en de andere werd door termieten opgegeten. Termieten eten alleen de binnenkant van het hout, niet de bast, zodat niemand iets in de gaten had totdat een bezoekende ploeg de doelpaal met een verwoestend schot raakte. Met een zachte plof verpulverde de steun en liet de bovenlat naar beneden komen, waardoor onze keeper bijna in het ziekenhuis belandde.

Het was typerend voor het heerlijke soort krankzinnigheid dat het leven in Uganda opvrolijkte. Sommige mensen beschouwen deze verhalen misschien als neerbuigend. Lachen om Afrikaanse dwaasheid? Maar de lach kwam vooral van hun kant – met een uitbundige, dijenkletsende, slap makende en allesoverheersende, zorgeloze vrolijkheid. Het was inderdaad een botsing van beschavingen, maar een die resulteerde in hilariteit in plaats van vijandigheid. De jam fermenteerde en werd alcoholisch. We hadden een platenspeler die steeds sneller ging draaien naarmate de naald dichterbij het midden van de plaat kwam. En we hadden een kleine hond en een witte haan die schaamteloze racisten waren en tot onze intense gêne Afrikanen uit het huis verjoegen – tot grote hilariteit van iedereen behalve degene die achterna werd gezeten. Lachen ten koste van iemand anders is in Afrika geen misdaad.

We namen aan dat de hond een eigenaar had gehad die geen bezoek wilde of een hekel had aan Afrikanen, maar hoe zat het met die haan?

Later kwam het dier om tijdens een afschuwelijke invasie. Ik had wel gehoord over trekmiere, maar had alleen de kleinere variant gezien – smalle sporen van rennende mieren die soms de paden op de heuvel kruisten. Op een nacht werd ik wakker van schuifelende geluiden en een schreeuw van Henry Ssemanda, die in een kamer tegenover onze voordeur sliep. Hij had onze pasgeboren puppy's horen huilen. De lichtbundel van zijn zaklantaarn bescheen even later een kolkende rivier van zwarte en rode monsters ter grootte van oorwurmen die de schuur met de puppy's overspoelde. De beestjes jankten wanhopig, met hun ogen vol krioelende en bijtende mieren. We renden naar de hut, grepen de puppy's en sloegen en rukten de mieren weg, waarbij we zelf ook een aantal gemene beten opliepen. De mieren begonnen tegen onze benen op te klimmen. Dat we op de colonne stampten, kon ze niet afschrikken. Meer en meer mieren snelden toe. Henry wist wat hij moest doen. Hij rende weg, zocht een paar stukken rubber op, stak ze in brand en gooide ze bij de deur van de hut op de colonne. Eindelijk boog de stoet als een reusachtige slang om en begon van het huis weg te lopen. We hadden de puppy's gered, maar de volgende morgen vonden we de haan half opgegeten terug.

In plaats van het barre leven dat ik verwachtte te delen met de Afrikanen, merkte ik dat ik behandeld werd als een god. De vrijheid die ik dacht te zullen vinden, was een illusie. In plaats daarvan kwam ik in een samenleving die nog sterker ingesnoerd was door traditie en religieuze preutsheid dan het victoriaanse Engeland, waarvan de Afrikanen de normen en waarden zo leken te bewonderen. Ik meende dat het grootse welkom bij mijn aankomst, met dansen, handgeklap en toespraken, niet meer was dan een traditionele formaliteit, en dat ik naderhand kennis zou maken met het echte leven. Dat gebeurde echter nooit. Het echte leven bleek de formele en gekunstelde relatie te zijn die Afrika aan vreemdelingen oplegt. Ik kon het afwijzen of ertegen ingaan, maar ik kon er nooit aan ontsnappen. 'U bent een muzungu – een blanke man,' bepaalde die relatie. 'En u moet als een blanke denken en u als een blanke gedragen. U moet gerespecteerd worden, mensen moeten voor u buigen, u heil wensen, vleien, geschenken geven, verzorgen en smeekbeden tot u richten. En u moet heel duidelijk apart worden gehouden.'

Toen de onmogelijkheid om nader tot Afrika te komen tot me doordrong, veranderde mijn desillusie in woede. Ik was woedend op de

blanken die weigerden het probleem te onderkennen en woedend op de Afrikanen omdat ze me buitensloten. Mijn pogingen om ‘mezelf te zijn’, een belangrijk deel van de culturele bagage die ik had meegebracht, waren rampzalig. In mijn aanvankelijke geestdrift om één te worden met de lokale bevolking, kocht ik een *kanzu*, een lang, wit gewaad dat moslimhandelaren in de negentiende eeuw bij de Baganda hadden geïntroduceerd. Baganda-oudsten dragen kanzu’s onder een jasje van linnen of tweed. Iedereen die een kanzu draagt, wordt ongevraagd eer bewezen en gedraagt zich met overeenkomstige waardigheid. Ik kreeg het advies om er een te dragen bij formele ontmoetingen. Op de heuvel woonden ook vluchtelingen uit Rwanda, Tutsi-veehouders die tijdens de opstand van de Hutu’s in 1959 uit Rwanda waren verdreven en nu als dagloners werkten. Veel van hen hoedden het vee van de rijkere Baganda’s. De Tutsi’s droegen felgekleurde omslagdoeken die *kikoys* heetten. De relatie tussen de Baganda’s en Tutsi’s was complex. Baganda’s keken op Tutsi’s neer omdat ze arme vreemdelingen waren. De grote, trotse Tutsi’s keken op de Baganda’s neer omdat ze onbetrouwbaar, lui en klein waren.

Ik was me niet bewust van dit wederzijdse gebrek aan respect. Tijdens mijn eerste grote vergadering met plaatselijke grootheden op de school wilde ik laten zien hoezeer ik mij met mijn nieuwe wereld identificeerde. Ik droeg een kanzu met een kikoy erover. Het effect was onthutsend. Sommigen lachten, anderen waren beledigd, en iedereen dacht dat ik gek was. Hoofdmeester Lule vertelde me omzichtig dat het beter zou zijn om me normaal te kleden.

Een andere keer bezocht ik een dorp dat een beetje van de weg af lag. Ze wisten dat ik zou komen en versierden het pad naar het dorp met bananenbladeren en takjes bougainville, het gebruikelijke welkom voor een *Big Man*. De oudsten stonden in de rij om me te begroeten met die typische, lange handdruk waarbij ze respectvol vooroverbogen en met de linkerhand de pols van de rechterhand vasthielden alsof die door de aanraking met een zo groot man krachteloos zou kunnen worden. Vrouwen vielen voor mij op hun knieën. Het was een eerbetoon dat niet exclusief voor blanke vreemdelingen werd gereserveerd. De bisschop, de plaatselijke districtbestuurder en elke andere machtige man, Ugandees of buitenlandse, kreeg dezelfde respectvolle behandeling. Vervolgens werd ik op

een verhoging op de speciale gastenstoel gezet, samen met de priester, het hoofd van de lokale lagere school, het dorps hoofd en een oude man met medailles uit de Tweede Wereldoorlog op zijn kanzu gespeld.

Er werd gebotteld bier geschonken, naast het lokale bier uit kalebasen. De vrouwen voerden *kiganda*-dansen uit, een schitterend schouwspel waarbij ze hun achterste heen en weer laten schommelen terwijl ze langzaam voor- en achteruit lopen en de rest van hun lichaam nauwelijks bewegen. De beste danseressen konden het met een fles bier balancerend op hun hoofd. De mensen zongen en klaptten in de maat, terwijl de drummers harder en harder sloegen en het ritme steeds verder opvoerden, waardoor de billen steeds wilder heen en weer schoten, tot de dans tot een daverende climax kwam. Plotseling stopte het, waarop iedereen begon te lachen en onderling de handen tegen elkaar sloeg. Daarna volgde een enorme lunch met stoofpotten van geit en rund, geroosterde kip, aardnotensaus, groenten, aardappels en bergen stomende *matooke*, de bananenbrij die het basisvoedsel is van de Baganda's. Sterker, *matooke* is meer dan het basisvoedsel: het betekent eten. Wie geen *matooke* heeft gehad, heeft niet gegeten.

Vervolgens werden er lange toespraken gehouden waarin iedereen lof werd toegezwaaid – God, de overheid, mij en Europeanen in het algemeen. Ten slotte was het tijd om te gaan en kreeg ik een bij zijn poten vastgebonden levende kip mee als geschenk. Het was een arm dorp. De lunch die ze hadden georganiseerd, moest al een zware aanslag op hun reserves zijn geweest. Een hele menigte arme mensen hing rond de eettafel en keek begerig naar de klikjes. Toen ik vertrok, zocht ik de armste persoon uit die ik kon vinden en gaf hem de kip. De reactie was verbijsterend. Alle glimlachen verdwenen van de gezichten, mensen die me warm hadden begroet, wendden hun ogen af en keken me niet meer aan. Het afscheid was abrupt en plichtmatig. Ze waren beledigd en lieten het voor deze keer eens merken. Ze hadden het beste op tafel gezet dat het dorp kon bieden en me als een koning behandeld en ik had hun geschenk aan een waardeloze figuur weggegeven. Ik had hen en hun geschenk behandeld alsof ze niet goed genoeg waren.

Het was een van de vele incidenten die de diepe kloof van onbegrip duidelijk maakten. De eenvoudigste handelingen konden verkeerd worden uitgelegd. Ik probeerde Afrika te begrijpen, maar het kwam niet in

me op me voor te stellen hoe mijn eigen gedrag verkeerd zou kunnen worden uitgelegd. Ik nam aan dat wat ik deed ‘normaal’ en voor de hand liggend was. Op een dag wandelde ik de heuvel af en liep tussen de shamba’s door die verspreid langs de helling en de moerassen lagen. Ik deed het deels uit nieuwsgierigheid en deels voor de beweging. Bij elke hut die ik passeerde, werd ik overspoeld door verbaasde begroetingen – ‘Eh! Muzu-ungu? Eh! Eh! Osobie Otyanno – en uitnodigingen om te komen zitten. Meestal weigerde ik. Die avond kwam een verbaasde Henry Ssemanda naar me toe en vroeg waarom ik op zoek was naar arbeiders. Ik ontdekte dat mijn wandeling was uitgelegd als een zoektocht om mensen te vinden die op mijn shamba zouden kunnen werken. Niemand kon geloven dat iemand zomaar ging lopen omwille van het lopen. Dankzij de vele uren die ik al pratend met hoofdmeester Lule en Henry Ssemanda doorbracht, begon ik een aantal gewoonten en opvattingen door te krijgen en te leren hoe ik me moest gedragen.

Andere culturele verschillen waren een kwelling, zoals het gebrek aan privacy. Zoals de meeste (westerse) mensen vind ik het soms prettig om alleen te zijn. Alleen zijn betekent in Afrika dat je ziek bent of overstuurt. Als ik alleen in de zon ging zitten, kwamen mensen me vragen wat er aan de hand was, en niemand had er moeite mee om naar mijn huis te komen en me wakker te maken als de zon op was. Het was een sociale verplichting om ervoor te zorgen dat ik altijd gezelschap had. Een ander pijnpunt was het contrast tussen het sociale formalisme en het duidelijk katholieke – haast victoriaanse – moralisme omtrent seks en de buitengewoon expliciet seksueel georiënteerde traditionele dansen. Ik was er zeer voor om tradities in stand te houden, maar was er wellicht een verband tussen de seks-met-je-kleren-aan-dansen en het aantal meisjes dat vanwege zwangerschap vertrok?

Ik besprak deze kwesties met hoofdmeester Lule en hij raadde me af te proberen deel te hebben aan het Afrikaanse leven. De beste bijdrage die ik kon leveren, zei hij, was een leraar te zijn en mezelf te blijven. Meester Lule was het tegendeel van de stereotiepe Baganda. Baganda’s hebben veelal een neiging tot overgewicht, maar hij was zo dun als maar kon. Terwijl zijn volksgenoten met trage gratie bewegen, sprong hij met schokkerige bewegingen heen en weer. En waar Baganda’s zich in discussies graag van honingzoete onzinfrases bedienen, was hij abrupt en bot,

op het onbeschofte af. Berusting is de meest typerende levenshouding voor Baganda's, maar meester Lule was een man van tomeloze activiteit, gedragen door een eeuwig optimisme. Als iemand hem vroeg hoe het ging, bleef hij staan, dacht na en gaf een van deze twee antwoorden: 'Het gaat beter' of 'Het zal binnenkort beter gaan'.

Toen Uganda in 1985 in puin lag en het grootste deel van Kampala door moorddadige, plunderende soldaten was verwoest, bezocht ik hem in zijn woning aan de rand van de hoofdstad. Een paar avonden daarvoor waren er soldaten naar zijn huis gekomen die op de deur hadden gebonkt. Hij, zijn vrouw en zijn kinderen lagen op hun knieën te bidden terwijl de soldaten buiten rondstampten en brulden dat hij de deur open moest doen omdat ze anders zouden gaan schieten. Het gezin hield op met bidden en vluchtte naar een andere kamer. Hij wachtte stil in het donker af. Onverklaarbaar genoeg vertrokken de soldaten plotseling om in plaats van hen de burens aan te vallen en te vermoorden. Toen ik meester Lule vroeg hoe de zaken ervoor stonden, was de pauze iets langer dan normaal, maar het antwoord bleef hetzelfde: 'Het gaat beter.' En hij voegde eraan toe: 'God zij geloofd.'

Hij was zijn hele leven leraar geweest en had diep respect voor studie en discipline. Hij behoorde tot de generatie die enorm profiteerde van het westerse opleidings-, gezondheids- en bestuursstelsel, maar hij verdedigde het kolonialisme niet. Voor de onafhankelijkheid was zijn houding tegenover de Britten: 'Dank u wel, maar behandel ons nu als gelijken en blijf niet hier om ons te onderdrukken.' Hij had dertien kinderen en zorgde ervoor dat ze allemaal, jongen of meisje, zo veel mogelijk opleiding kregen. Stuk voor stuk zijn ze op hun eigen manier succesvol geworden. Zijn oudste dochter, Josephine Namboze, werd Uganda's eerste vrouwelijke arts, een zoon werd de regionale bedrijfsleider van een multinational, een ander schipte het tot architect, weer een ander werkte als officiële arts van de nationale Ugandese sportteams.

Deze familie vertegenwoordigt wat Afrika had kunnen, had moeten worden. Binnen twee generaties bracht het geslacht Lule professionals van wereldniveau voort die beschikken over zelfvertrouwen en een gevoel van eigenwaarde. Het was het antwoord op de stelling van Frantz Fanon dat het meest schadelijke effect van het kolonialisme psychologisch was. Fanon beweerde dat Afrikanen en zwarte mensen in het al-

gemeen zo diep beschadigd waren door de confrontatie met het blanke imperialisme dat ze hun trots en zelfrespect hadden verloren. Totdat ze zouden opstaan en trots zouden zijn op hun huidskleur en Afrikaanse afkomst, zouden ze altijd slachtoffers blijven – of zichzelf tot slachtoffer maken – en mislukken. Maar hier stond een familie die Fanons ongelijk bewees.

Uganda's nachtmerrie begon in 1970 en vijftien jaar later, na tien jaar heerschappij van Idi Amin, gingen de kleinkinderen van meester Lule een leven tegemoet dat veel weg had van dat van zijn eigen ouders. De hoogopgeleiden vluchtten naar het buitenland. De instellingen van Uganda verwelkten. Op eigen kracht overleven was nog het enige waar Ugandezen op konden hopen. In Kampala en in andere steden verschenen overal kleine moestuinen in de parken en op andere openbare plaatsen. Er ging een generatie verloren. Pas nu, veertig jaar later, kunnen de kleinkinderen en achterkleinkinderen van meester Lule weer aansluiten bij het niveau en de mogelijkheden waarover hij beschikte.

Hoewel hij nog maar een jaar of elf was, had Ssemanda een instinctief begrip voor de Europeanen en hun zonderlinge gewoonten. Hij leerde mij Luganda en trad als tolk voor me op. En nog belangrijker: hij legde uit hoe de plaatselijke bevolking dacht. Hij vertelde me hoe ze de dingen die ik zei en deed zouden uitleggen. Langzaam raakte ik aangepast aan de Ugandese cultuur en manier van denken. Het was een pijnlijk proces. Mijn jeugdige overmoed lag niet in het feit dat ik dacht het beter te weten, maar in het geloof dat principes als gelijkheid universeel en vanzelfsprekend waren. Ik had altijd geloofd dat de waarheid belangrijker was dan beleefdheid, maar nu begon ik te leren hoe ik me diende te gedragen in een samenleving die een diepe ongelijkheid kende en waarin beleefdheid veel hoger werd aangeslagen dan waarheid. Meester Lule, een oude en zeer gerespecteerde man, kon zich veroorloven bot en rechtdoorzee te zijn. Ik niet. Ik moest de plaatselijke spelregels in acht nemen.

Die regels waren complex en ik realiseerde me dat ik ze nooit volkomen zou leren; dat ik nooit deel van de samenleving zou uitmaken anders dan op de voorwaarden van die samenleving. Dat betekende allereerst dat ik confrontaties moest vermijden. Je kunt plagen, grapjes maken, proberen te overtuigen, maar niet eisen of bevelen. Zoek niet altijd een definitieve oplossing voor een probleem; soms is het beter om de zaken

onopgelost te laten. Verwacht de waarheid niet en gooi die er ook niet zomaar uit. Maak er toespelingen op, praat eromheen, zorg dat ze begrepen wordt maar onuitgesproken blijft. Word nooit, maar dan ook nooit kwaad. Woede werkt nooit en kost je achting. Wees bovenal geduldig. In Afrika vergt alles meer tijd dan elders. Welwillende buitenstaanders, idealisten die het continent werkelijk willen helpen, merken vaak dat Afrika hen op raadselachtige wijze belemmert. In hun enthousiasme om dingen voor elkaar te krijgen, komen ze over als ongemanierd of overheersend. Deze lessen hebben mij veel moeilijkheden bespaard. In delen van Nigeria zijn ze echter niet van toepassing, evenmin als op Somaliërs en blanke Zuid-Afrikanen.

Langzaam maar zeker leerde ik in mijn gouden kooi te leven met de vleierij en de geschenken. Het was niet eenvoudig. *Wat doe ik hier? Ik geef Afrika niets. Ik word er alleen door meegesleept*, schreef ik in mijn dagboek, en mijn brieven naar huis werden steeds minder informatief over hoe Uganda eigenlijk was. Ik kon simpelweg geen aanknopingspunten vinden die mijn familie en vrienden zouden begrijpen. Het leven in Afrika was anders, heel anders.

Het was moeilijk in te zien hoe Uganda of heel Afrika zich zou kunnen ontwikkelen zonder een wezenlijke verandering in die levenshouding en overtuigingen. Afrika was misschien in staat om de beste, meest getalenteerde en capabele mensen voort te brengen, maar zouden ze hier kunnen werken zoals in Amerika? Om een voorbeeld te noemen: in Afrika heeft elke gebeurtenis een spirituele oorzaak of veroorzaker. Succes bij examens of een voetbalwedstrijd en rampen als ziekten of de dood hebben allemaal menselijke of goddelijke oorzaken. Toeval bestaat niet. Rijkdom en vooruitgang worden behaald met hulp van geesten of magische middelen. Een Big Man heeft macht, en die macht kan niet in twijfel worden getrokken omdat er achter zijn rijkdom of positie een spirituele kracht schuilgaat die hem in staat stelt rijkdom en een belangrijke baan te verwerven. Dat idee van spirituele macht is vrijwel algemeen op het hele continent. Het is een dimensie die buitenstaanders tot hun eigen risico veronachtzamen.

Een ander aspect dat vreemdelingen moeilijk vinden, is de verantwoordelijkheid die je als rijke buitenstaander hebt. Ik kreeg een permanente stroom van verzoeken om geld of werk van mensen die naar mijn huis

kwamen. Ik ontving kleine, opgevouwen briefjes, uit een oefenboek gescheurd. De inhoud was ongeveer als volgt:

Beste meester, ik verzoek u vriendelijk om uw hulp. Mijn familie is erg arm, we zijn met velen en er is weinig geld. God geve dat u ons helpt met het schoolgeld voor mij. U bent mijn enige hoop. Laat mij voor altijd uw dienaar zijn. God zegene u. Hoogachtend.

Beste meester Richard,

Hoe gaat het tegenwoordig met u? Dank u voor uw werk. Meneer, ik schrijf u deze brief om me te helpen als u kleding hebt die te oud is en als u die niet meer wilt, meneer, helpt u mij en geeft u het aan mij. Tot ziens, meneer.

Uw vriend

D. Wasswa

Een wel zeer pluimstrijkerige jongen sprak mij altijd aan als Excellentie. ‘Goedemorgen, Excellentie. Hoe gaat het met u, Excellentie?’ groette hij mij, onderweg naar school. Op een dag vertelde ik hem dat het niet goed was wat hij zei. Excellentie was wat je vroeger tegen bisschoppen en edelen zei. Hij keek me ernstig aan, maar zei niets. Een paar dagen later kwam ik hem weer tegen op het pad naar de school. Met een stralend gezicht zei hij: ‘Goedemorgen, Majesteit.’

Het was allemaal erg innemend, vooral voor westerlingen die liefde zochten. Dat waren er veel, en misschien was ik een van hen. Veel jonge westerlingen die naar Afrika kwamen, geloofden – of namen aan – dat ze om religieuze, ideologische of morele redenen gingen. Maar hun bewuste redenen maskeerden vaak een diepere psychologische drijfveer. Vaak waren ze Europa ontvlucht omdat ze zich onaangepast voelden of niet in het systeem pasten. Ze hielden niet van hun eigen cultuur en hadden minachting voor hun eigen geschiedenis. In veel gevallen projecteerden ze de minachting voor zichzelf gevoelsmatig op hun strijd voor een zaak. De identificatie met Afrika rechtvaardigde deze gevoelens, gaf hun een alternatief en een zaak om voor te vechten. Voor sommigen was het zelfs de rechtvaardiging voor een bijna masochistische zelfontkenning. Er wa-

ren gefrustreerde revolutionairen bij en lieden die dachten dat ze door naar Uganda te gaan tegen de apartheid in Zuid-Afrika konden vechten. Anderen hadden te kampen met liefdesverdriet door verbroken relaties. Ik herken een aantal van die gevoelens bij mezelf in die tijd: een groot gevoel van (zelf)medelijden, de ijver voor een zaak, het verlangen mezelf te verliezen in een andere cultuur, om me heel te voelen, en goed, door bij de armsten te wonen en hun levens te delen.

Maar in plaats daarvan merkte ik dat ik juist geliefd was om de redenen die ik verachtte. Ik was geliefd omdat ik blank en rijk was en uit de rijke wereld kwam. Ik was toch naar Afrika gekomen om de zegeningen van die wereld te brengen? ‘Dus alstublieft, Sir, Meester Richard, Leraar, Excellentie, Majesteit, help me met mijn schoolgeld, help me met medicijnen, geef me kleren.’

‘Nee, daarvoor ben ik niet hierheen gekomen,’ schreeuwde mijn hart. ‘Ik ben gekomen om het onschuldige Afrika te beschermen tegen Europa’s hebberigheid en arrogantie en om de slavernij en het imperialisme goed te maken. Ik wil de Afrikaanse waarden veiligstellen en samen met de Afrikanen solidair zijn tegen het westerse materialisme.’

Maar dit was een opvatting die er bij de kinderen van Afrikaanse boeren maar moeilijk in ging. Voor hen was ik iemand die kwam om te helpen het oude Afrika de nek om te draaien en te vervangen door de Europese manier van leven, met westerse goederen. Zij verachtten het oude Afrika en wilden westers zijn en er ‘gelikt’ bij lopen. Ik kreeg het beeld van twee mensen die op elkaar afkwamen met hun armen uitgestrekt, beiden denkend dat ze elkaar in de armen zouden vallen. Maar beiden keken alleen naar de luchtspiegeling achter de ander en ze renden faliekant langs elkaar heen. *Het enige wat ze van het verleden hebben overgehouden, is bier en trommels*, schreef ik in mijn dagboek. *Afrika vlucht zo snel als het kan van zichzelf weg. Als dit de revolutie van de stijgende verwachtingen is, wil ik er geen deel aan hebben. Maar ik maak er al deel van uit. Ik word betaald om de revolutie te voeden en op weg te helpen.*

Afrika wilde de pracht en praal van de westerse rijkdom zonder iets te begrijpen van de cultuur en waarden waaruit die waren voortgekomen of die ze in stand konden houden. In plaats van te bouwen op wat ze hadden en hun hulpbronnen en talenten te ontwikkelen, leken ze al-

leen maar naar de westerse goederen te graaien en zichzelf tot bedelaars te verlagen in een krankzinnige worstelpartij om de symbolen van de westerse welvaart te verwerven. ‘Meester, help me met het schoolgeld,’ schreeuwden ze. ‘Help me met medicijnen’, ‘Geef me kleding, geef me geld.’ Zo word je, om met Paul Theroux te spreken, een ‘wandelende portemonnee’. Dit Afrika is een paradijs voor hulporganisaties en donoren. Zij vragen, jij geeft. Maar meester Lule was streng en zei me nooit iets voor niets te geven. ‘Wat je ook doet, laat niet blijken dat je geld weggeeft. Daar komen problemen van,’ zei hij.

Ik werd steeds kwader op de Afrikanen die hun cultuur in de steek lieten en wegrenden van hun tradities om bedelaars te worden. Het hoogste doel van alle leerlingen die ik onderwees leek te zijn om het dorp te ontvluchten, weg van hun wortels, en de westerse levenswijze te omarmen – of op zijn minst westerse luxegoederen te vergaren en die opzichtig te kijk te zetten.

De slimste jongen in het eerste jaar was Willie Kiyingi. En dat wist hij. Zijn kleren waren keurig schoon en elke dag netjes geperst, maar het waren wel altijd dezelfde kleren. Van dichtbij kon je zien dat ze versleten en versteld waren. Hij was er bijzonder zuinig op. Op een dag struikelde hij tijdens het voetballen en kreeg een moddervlek op zijn korte broek. Onmiddellijk hield hij op met spelen. De andere kinderen respecteerden zijn scherpe verstand, vooral wanneer hij mij te slim af was in de klas, maar ze hadden een hekel aan zijn arrogantie en bespotten hem om zijn enorme eigendunk.

Kiyingi was een uitzondering in Afrika. Hij was enig kind en woonde bij zijn moeder. Ik herinner me niet meer wat er met zijn vader was gebeurd. Er werd gefluisterd dat zijn moeder een prostituee was, maar anderen schudden hun hoofd en zeiden dat ze een hardwerkende boerin was die het hoofd nauwelijks boven water kon houden en alles investeerde in de toekomst van haar zoon. Zijn schoolgeld werd deels betaald door de school, als een soort beurs omdat hij slim was en geen andere mogelijkheid had om een opleiding te volgen.

Op een dag verdween er ongeveer tien pond uit de lerarenkamer, en ook Willie verdween. Er was de hele dag geen spoor van hem te bekennen, tot er laat in de middag enige commotie ontstond in het dorp. Willie was terug. Hij had een taxi gehuurd, was helemaal naar de nabije stad

gereden en stapte nu uit de auto in een glimmend, slecht passend pak met een bonte das en nieuwe schoenen. Terwijl hij langs de rij kleine houten winkeltjes paradeerde, begon iedereen *oooh* en *aaah* te roepen en te lachen. Willie Kiyingi was nu een Big Man, zeiden ze. Hij liep naar het café en bestelde drankjes voor iedereen. Toen was het geld op. Meester Lule gooide hem de volgende dag van school.

Willy zou het goed hebben gedaan op school en zou een van die felbegeerde kantoorbanen hebben kunnen veroveren. In één middag had hij alles in een vlaag van dwaasheid verprutst en zijn leven vergooid. Ik ergerde me mateloos aan hem en vroeg me bitter af wat er door zijn hoofd was gegaan toen hij die belachelijke kleding kocht. Wat voelde hij toen hij uit die taxi stapte en door de straat paradeerde? Hij moet geweten hebben dat hij met de dorpsoudste geassocieerd zou worden. Ik ergerde me aan hem omdat zijn gedrag koren op de molen was van die laatdunkende, blanke cynici die zeiden dat Afrikanen nooit aan de toekomst dachten. ‘Ze leven voor het hier en nu. Geef ze geld voor een week en ze maken het in een dag op.’ Misschien is het een kenmerk van armoede. Je werkt je hele leven om uit de armoede te komen en plotseling doet zich een kans voor. Het maakt niet uit wat er op die kans volgt. Je hebt je doel bereikt. Je draagt nieuwe kleren en dat maakt dat de mensen je bewonderen. Afgelopen.

Nu, dertig jaar later, terwijl ik naar de groteske en extravagante praal van veel Afrikaanse heersers kijk, denk ik aan Willie en vraag me af of hij achteraf gezien toch niet eerder de regel dan de uitzondering was. Ik denk aan de Ghanese minister die een gouden bed voor zichzelf liet maken, aan de dwaasheid van de keizerkroning van Jean-Bedel Bokassa in de Centraal-Afrikaanse Republiek, aan de basiliek in Ivoorkust die groter is dan de Sint Pieter en aan Mobutu, die elke dag roze champagne drinkt en een Concorde huurt om zijn familie in New York te laten shoppen.

Ik probeerde dit alles ooit met een groep Afrikaanse onderwijzers te bespreken en merkte op dat ze in Uganda een redelijk goed leven hadden en dat het dom zou zijn om dat allemaal weg te gooien in een onzinnige jacht op het westerse materialisme. Ze werden enorm kwaad. Hoe durfde ik te suggereren dat Afrika niet zou mogen hebben wat de westerse landen hadden? Waren Afrikanen niet even goed als Europeanen? Als ik

hier was gekomen om de ontwikkeling van Afrika tegen te houden, kon ik maar beter teruggaan naar Engeland, waar ik thuishoorde.

Wat ik leerde, was dat de kloof in het begrip tussen Afrikanen en Europeanen immens was. Een oude, Nederlandse priester die dertig jaar in een district van Uganda had gewerkt, zei tegen mij: 'Ik zou al die jaren willen opgeven om dertig minuten in het bewustzijn van een Afrikaan te kunnen kijken.' Op dat moment schrok ik ervan, maar hij was niet gedesillusionneerd of bitter en hij had zeker niet het idee dat zijn leven tevergeefs was geweest. Hij begreep het alleen niet.

Voordat ik naar Uganda ging, vertelde een oude Afrikaganger in Engeland me dat stelen daar gewoon was. Ik probeerde ertegen in te brengen dat het de traditionele zin voor gemeenschappelijkheid was, maar hij lachte. Ik noemde hem een racist. Maar na een paar maanden in Uganda begon ik in te zien dat mijn 'gemeenschapszin' betekende dat er iets te leen werd gevraagd, waarna de belofte om het terug te brengen nooit echt tot uitvoering kwam. De dorpsbewoners en leerlingen namen het stelen heel serieus. Ze hielden alles achter slot en grendel en peinsden er niet over om iets uit te lenen.

Zelfs een kleine diefstal kon de dood betekenen. Het 'halsbanden', ofwel iemand een in benzine gedrenkte autoband om de nek doen en in brand zetten, was nog niet vanuit Zuid-Afrika doorgedrongen, maar dieven werden met machetes in stukken gehakt of gewoon doodgeslagen. Wat ik er vooral weerzinwekkend aan vond, was dat het volkomen nonchalant gebeurde, zelfs bijna opgewekt. Twee Engelse meisjes die op een nabije meisjeskostschool lesgeven, vertelden me dat er een man was opgepakt die bananen van de schoolplantage had gestolen. De leerlingen hadden meegewerkt om de man dood te slaan, en ze lachten erom en maakten er grappen over. Toen de meisjes in tranen uitbarstten, voelden hun leerlingen zich opgelaten, niet om wat ze gedaan hadden maar vanwege de tranen van hun leraressen.

Winston Churchill bezocht Uganda in 1907 en beschreef het als een paradijs: 'Mooi, rijk, met een gematigd klimaat, een paradijs op aarde.' Maar hij voelde het kwaad er ook. 'Het moet te mooi zijn om waar te zijn,' schreef hij in *My African Journey*. 'Het is te mooi om waar te zijn. Achter het glanzende masker heeft Uganda een sinistere trek... een ondefinieerbaar gevoel van druk... een snijwond die niet heelt, een schram

die gaat zweren.’ Hij noemde het ‘een zonnige tuin met een dodelijke nachtschaduw’.

Nu en dan ving ik iets van dat kwaad op in de school. Jongens bedreigden soms meisjes. Ze hoefden alleen maar een stok op te pakken en in haar richting te schudden om een meisje hysterisch te maken; ze viel op haar knieën en smeekte en jammerde om niet vermoord te worden. Eerst dacht ik dat het een grotesk toneelstuk was. Op een dag trok een groep jongens gewapend met messen en machetes naar het huis van een leraar die hen op stang had gejaagd. De man vluchtte en wilde niet terugkeren voordat er onderhandelingen waren gevoerd. Hij had reden om te vluchten, want ze zouden hem hebben omgebracht. Al snel zou ik getuige worden van nog veel meer nonchalante wreedheid en moordpartijen toen Uganda’s instellingen instortten en de soldaten begonnen te beseffen dat ze de absolute macht hadden. Later zag ik hetzelfde gebeuren in Somalië, Mozambique, Angola, Ethiopië, Congo, Rwanda en Burundi, en nog later in Sierra Leone, Liberia en Ivoorkust. De slechts oppervlakkig gewortelde koloniale staten stortten in en het geweld kreeg de overhand.

Maar in Uganda kwam ik voor het eerst de paradox van Afrika’s schoonheid en kwaad tegen. Hier verloor ik mijn fysieke, geestelijke en morele onschuld en vond ik Afrika’s enorme geduld en menselijkheid – en ook zijn wreedheid en geweld. Vrijwel alles wat ik weet over het hoe en waarom van Afrika, heb ik eerst in Uganda geleerd. In mijn tweede jaar reisde ik door Oost-Afrika naar Zambia en vond daar dezelfde dwaze hunkering naar de westerse levensstijl, dezelfde afwijzing van de Afrikaanse cultuur, maar ook dezelfde halsstarrige, Afrikaanse manier om zaken aan te pakken. Met de snelheid waarmee hun economieën zich ontwikkelden, zouden Afrikaanse staten decennia nodig hebben om voor een grotere groep dan een kleine minderheid in een westerse levensstijl te kunnen voorzien. De meerderheid van de inwoners bestond nog steeds uit kleine boeren die hun eigen voedsel verbouwden, maar de jongeren die via een opleiding aan de agrarische monotonie wilden ontsnappen, kwamen terecht in een niemandsland. Ze konden de westerse standaard alleen in hun dromen bereiken en slechts een kleine minderheid kwam er ooit bij in de buurt. Terwijl de bevolking explosief groeide, stortten de staten in of verzonken ze in economische neergang. De gewone Afrikaan

overleefde alleen door zich vast te klampen aan familie en het geloof. En ondertussen bleven de Wereldbank en andere westerse hulporganisaties met misdadig optimisme het idee van een snelle ontwikkeling verkondigen. Net als de jonge pr-man aan het ontbijt, waren ze de montere overtuiging toegedaan dat je de werkelijkheid kon veranderen door de boodschap te veranderen.

De werkelijkheid was echter dat Uganda al in de eerste fase van een catastrofe verkeerde. Idi Amin was aan de macht en het land zou bijna vijftien jaar zuchten onder tirannie en burgeroorlog. Amin heerste bijna tien jaar lang. De Ugandezen zagen hun dromen in duigen vallen en zouden aanzienlijk armer worden. Bijna alle andere Afrikaanse landen gingen dezelfde kant op. De ontwikkeling verkeerde in haar tegendeel. En een nog ergere verschrikking waarvan niemand van ons op dat moment weet had, lag al op de loer. Slechts een paar kilometer ten zuiden van onze kleine school in Zuid-Uganda bevond zich de oorsprong van de grootste catastrofe die de mensheid trof sinds de Zwarte Dood van zeshonderd jaar eerder: *Acquired Immune Deficiency Syndrome*, aids.

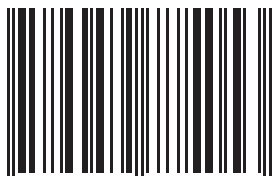

Elke keer als iemand zegt 'Afrika is...', verkruijmen de woorden. Bij elke generaliserende uitspraak moeten op zijn minst vijf landen worden uitgesloten. En net als je denkt dat je iets met zekerheid hebt vastgesteld, dat je een bepalende karakteristiek hebt gevonden, doet zich het tegendeel op andere plaatsen voor. Afrika zit vol verrassingen.

Decennialang reisde Richard Dowden door Afrika. Hij luisterde, leerde, analyseerde; keek verder dan armoede, oorlog en ziekte. Door de persoonlijke verhalen die hij vertelt, brengt Dowden de Afrikaanse geschiedenis tot leven.

www.uitgeverijomniboek.nl

NUR 697/516
ISBN 9789059775053

9 789059 775053

Omniboek

Sinds Richard Dowden in 1971 voor het eerst voet op Afrikaanse bodem zette, houdt het continent hem in de greep. Dowden was journalist bij het Britse dagblad *The Times*, werkte als Afikaredacteur voor *The Independent* en later bij het invloedrijke weekblad *The Economist*. Hij maakte televisie-documentaires en is tegenwoordig voorzitter van de Britse *Royal African Society*. Dowden geldt als een van de meest vooraanstaande Afrika-experts ter wereld.

Dowdens schat aan kennis, authentieke interesse in De Ander en journalistieke twijfel maken hem bij uitstek geschikt om recht te doen aan de complexiteit van Afrika.

Mark Schenkel, Afikaredacteur
NRC Handelsblad